

Josep Gallart Fernández
Servei d'Arqueologia i Paleontologia,
Serveis Territorials de Cultura a Lleida.

Josep Rubió Sobrepere
Centre d'Estudis de les Garrigues.

Artesa de Lleida i l'empremta de la Mancomunitat (1914–1923): uns anys de dinamització social, cultural, sanitària, agrícola, econòmica, educativa i d'infraestructures

shikar. núm. 02 | 2015 p. 46-55

RESUM

L'objectiu principal d'aquest article és intentar reflectir, en una primera aproximació, quina fou la incidència i actuació de la Mancomunitat de Catalunya a la població d'Artesa de Lleida. D'aquesta manera, podrem descobrir que la influència de la Mancomunitat se centra en diferents aspectes de la vida quotidiana local. S'indiquen els passos per millorar l'ensenyament (construcció d'unes noves escoles), les comunicacions (arribada del telèfon i millora de camins i carreteres) però especialment es desenvolupa l'acció agrària de la Mancomunitat duta a terme al poble, un dels bastions fonamentals de la qual és el foment del sindicalisme i cooperativisme a partir de la creació del Sindicat Agrícola i de la Caixa rural de Sant Isidre.

PARAULES CLAU

Artesa de Lleida, Mancomunitat de Catalunya, ensenyament, comunicacions, agricultura i sindicalisme.

ABSTRACT

The main purpose of this article is to try to show, in a first approach, what was the impact and performance of the Mancomunitat of Catalonia in the town of Artesa de Lleida. Thus we find that the influence of the Mancomunitat focuses on various aspects of local daily life. Steps to improve education (building of new schools), communications (phone arrival and improvement of highways and roads) are listed but especially the action carried out by the Mancomunitat on agriculture in the village, being one of the main bastions the promotion of trade unionism and cooperativism since the creation of the Agricultural Syndicate and Caixa rural de Sant Isidre.

KEYWORDS

Artesa de Lleida, Mancomunitat of Catalonia (Commonwealth of Catalonia), education, communications, agriculture and trade unionism.

PRÒLEG

El 6 d'abril de 1914 es constituïa la Mancomunitat de Catalunya al Saló de Sant Jordi del Palau de la Generalitat, el primer procés de constitució nacional catalana després de dos-cents anys de submissió als diferents poders i governs de l'Estat espanyol¹. Encapçalada per Enric Prat de la Riba, aleshores president de la Diputació de Barcelona, en el seu discurs de fundació, ja s'intuïa què havia de ser la Mancomunitat per a Catalunya i què havia de fer per als catalans: «Som en una girada fonamental, decisiva, de la vida catalana, La Mancomunitat clou un període i n'obre un altre (...). Clou el període que comença amb la caiguda de Barcelona, amb el Decret de Nova Planta, amb la supressió del Consell de Cent i la Generalitat (...) i n'inicia un altre, que és el demà (...). Escola amb biblioteca pública, telèfon i carretera són tres elements que no han de faltar en cap poble, per humil i arraconat que sigui».

La Mancomunitat naixia de la unió de les quatre diputacions catalanes, amb un clar esperit autonomista, d'autogovern i de defensa del territori català. Enric Prat de la Riba primer, autèntic artífex del procés i, posteriorment, Josep Puig i Cadafalch, com a presidents i capdavanters de la institució, volien transformar i modernitzar Catalunya en tots els seus àmbits: comunicacions i obres públiques, cultura, ensenyament, sanitat, agricultura o assistència social.

La Mancomunitat va haver de sobreposar-se a dos obstacles importants. El primer, lluitar contra la poca o nul·la voluntat política del govern espanyol a implicar-se en l'evolució del territori català, malgrat fos el motor industrial de l'Estat. El segon, els recursos econòmics eren escassos davant l'emprestit tan important que es volia realitzar, l'espòli econòmic de l'Estat espanyol ja era clarament significatiu aleshores².

El cop d'estat de Primo de Rivera, 13 de setembre de 1923, deixava tocada de mort la institució que, malgrat tot, encara va sobreviure de forma oficial fins el novembre de 1925, però de forma oficiosa acabà el mes de març d'aquell mateix any amb la dimissió de l'últim president, Alfons Sala Argemí.

Han passat cent anys i l'empenta de la Mancomunitat és més viva que mai. La implantació de línies telefòniques i elèctriques pel territori, l'impuls a l'ensenyament i a la instrucció pública amb la construcció d'escoles, la implementació de nous mètodes d'ensenyament que van servir per anar eradicant l'analfabetisme a les comarques més desfavorides, l'impuls a la cultura, entre d'altres coses amb la creació d'una xarxa de biblioteques per

tot Catalunya, la millora en les condicions sanitàries amb la construcció d'hospitals, cases de Maternitat i Misericòrdia, l'impuls a la construcció de carreteres i camins veïnals gràcies al Pla General de Vies de Comunicació o la nova política agrària encapçalada per la potenciació de l'Escola Superior d'Agricultura, la creació dels Serveis Tècnics d'Agricultura i la progressiva mecanització i professionalització del camp. Què ens queda i quin paper va jugar la Mancomunitat al Segrià? I a Artesa de Lleida? Què en sabem? Aquest és l'objectiu del nostre treball: aprofundir en la incidència de l'obra de la Mancomunitat de Catalunya a la població d'Artesa de Lleida i, de retruc, poder oferir vies d'obertura per a possibles investigacions posteriors tant a escala local com comarcal³. En tot cas, com diu el periodista i escriptor Francesc-Marc Àlvaro, «els catalans d'avui som fills del 1914 més que del 1714».

INTRODUCCIÓ

Sense cap mena de dubte el camí del progrés i de la modernitat, a Artesa de Lleida, s'inicia a partir del darrer quart del segle XIX, amb l'arribada de les aigües del canal d'Urgell, un fet que a la llarga va representar un canvi de mentalitat en la gent, ja que obria noves expectatives agrícoles i desfeia, en gran part, la dependència secular dels conreus de les pluges, però el camí fins a la plena producció de les noves terres de regadiu va ser bastant llarg i feixuc.

L'aigua del canal va possibilitar la construcció, l'any 1889, d'un dipòsit d'aigua potable, cobert per una volta escarsera, obra de gran envergadura, projectada per l'arquitecte Celestí Campmany (TWOUSE I GALLART 1997). Això va suposar l'anul·lació de la bassa de la

qual s'havia abastit d'aigua durant molts segles el poble, que s'omplia, com en altres pobles, de les aigües de la pluja. En un primer moment, el nou dipòsit només subministrava aigua a una única font, situada a la plaça, de la qual s'abastia tot el poble i, l'any 1899, l'ajuntament acordà la instal·lació de canonades per fer arribar l'aigua a les cases. Lligat a la instal·lació d'aigua potable a les cases, es produeix durant les dues primeres dècades del segle XX la construcció de clavegueres.

● **Amb l'arribada de les aigües del canal d'Urgell s'inicia el camí del progrés i de la modernitat a Artesa de Lleida.**

¹ Per aprofundir de forma més general en el procés de creació, evolució i obra de la Mancomunitat cal consultar BALCELLS *et al.* 1996. Mentre que, per a les Terres de Ponent, es pot consultar BARRULL 2014.

² El mateix Josep Puig i Cadafalch denuncià que l'estat espanyol recaptava de Catalunya anualment 250 milions de pessetes, dels quals només s'invertien al Principat 19,1.

³ En aquest treball només es tracta la relació la població d'Artesa de Lleida amb la Mancomunitat, per tal de conèixer altres aspectes de l'evolució històrica, cultural i social de la població en aquesta època, cal consultar GALLART 1993.

El canal d'Urgell va tenir, també, un paper cabdal en l'enllumenat elèctric públic i particular del poble, la instal·lació del qual es produeix a partir de 1901, després que l'ajuntament aprovés les bases de la concessió, per trenta anys, del servei de subministrament elèctric a Antoni Ibar, de Puigverd de Lleida. Segons aquestes, s'autoritzava la col·locació de bombetes als carrers per a l'enllumenat públic i a les cases, així com la instal·lació de pals i de fils de transport pel poble i des d'aquest fins a la central elèctrica de la Sociedad Eléctrica de Puigverd de Lérida, la qual estava ubicada al costat del salt 29 del canal d'Urgell del terme de Puigverd de Lleida i subministrava, també, electricitat a Puigverd de Lleida, Castellldans, l'Albagés i Juncosa⁴.

La millora de comunicacions és un altre dels fets transcendents que es produeixen a principis del segle XX. Entre 1910 i 1912, es realitza la construcció de la carretera de Lleida a Castellldans, aprovada el 1909 pel Congrés dels Diputats de Madrid, i entre 1913 i 1916 es construeix, en dues fases, la d'Artesa a Cogul, ambdues subvencionades pel govern de l'Estat. I per últim, entre 1913 i 1914 es condiciona i millora el camí que comunicava Artesa amb l'estació de ferrocarril de Puigverd. La millora de les vies de comunicació era vital per al desenvolupament econòmic d'Artesa i dels pobles veïns.

ENSENYAMENT

Una altra de les realitzacions cabdals per al poble, durant les dues primeres dècades del segle XX, fou la construcció de les noves escoles, una obra anhelada pels artesencs pel mal estat en què es trobaven els edificis que s'utilitzaven per a aquesta funció⁵. Els mateixos mestres es queixaren, en repetides ocasions, a l'ajuntament sobre les pèssimes condicions de *salubritat*, *seguretat* i *higiene* dels locals que no reunien les mínimes condicions imprescindibles per a la docència i, fins i tot, l'inspector provincial amenaçà de tancar-les (COSTAFREDA *et al.* 1987: 10; GALLART 1993: 106–107).

Per posar fi a aquesta situació, l'ajuntament, en la sessió ordinària del 12 d'octubre de 1913, aprovà per unanimitat encarregar a l'arquitecte Francesc de Paula Morera el projecte i pressupost de l'edifici de les noves escoles, l'import total del qual no havia de ser superior a 50.000 ptes., així com la direcció de les obres i que, un cop complimentat l'expedient, per conducte del governador civil, se sol·licités al Ministeri d'Instrucció Pública una subvenció del cinquanta per cent del pressupost de les obres⁶. En la sessió ordinària del 23 de

novembre següent, s'acordà l'adquisició d'uns terrenys, a l'extrem del carrer Nou, de 2.170 m² de superfície total per a la construcció de les escoles, compra que es va formalitzar notarialment el 9 de desembre de 1913 (COSTAFREDA *et al.* 1987: 12–14).⁷

L'arquitecte Morera projectà un edifici modernista, de planta rectangular, amb les aules situades a la façana de migdia, per tal que el sol i la llum, durant les estacions més fredes, penetressin a les aules i, en èpoques en què el sol podia resultar molest, es pogués mitigar amb l'ús de persianes (figura 1). L'edifici es dividí en dues parts simètriques, una per a nens i l'altra per a nenes. Es calculà per uns dos-cents escolars, cent nens i cent nenes. De la superfície total del solar, 634'8 m² es destinaren a aules, dependències i serveis, 194'40 m² a patis coberts i la resta a patis descoberts. L'edifici consta de quatre aules (dues per a nens i dues per a nenes), una galeria a la part nord, de comunicació de les aules, amb els serveis sanitaris i amb diverses dependències auxiliars situades als extrems est i oest de l'edifici (COSTAFREDA *et al.* 1987: 15–16).

En data de 12 de maig de 1915, el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes va concedir a l'ajuntament d'Artesa de Lleida una subvenció de 24.725'23 ptes. (que era la meitat del cost del projecte), repartida en quatre anualitats (5.000 ptes. el 1915, 6.000 ptes. el 1916, 6.000 més el 1917 i 7.725'23 el 1918).

Fig. 1 - Façana sud de les escoles (Arxiu de l'Agrupació Cultural La Femosa).

⁴ Arxiu Municipal d'Artesa de Lleida (AMAL), *Libro de actas correspondiente a los años 1899 a 1908*, p. 14–20.

⁵ Cal tenir present que a principis de segle XX pocs pobles de les nostres contrades disposaven d'escoles amb edificis espaisos. Era típic utilitzar cases habilitades per a fer-hi les classes regulars.

⁶ AMAL, «Año de 1913», Ayuntamiento Constitucional de Artesa de Lérida, *Libro de Actas del Ayuntamiento*.

⁷ AMAL, «Año de 1913», Ayuntamiento Constitucional de Artesa de Lérida, *Libro de Actas del Ayuntamiento*.

En la concessió d'aquesta subvenció, hi van tenir un paper rellevant les gestions del polític república Joan Moles Ormella fetes en el ministeri esmentat, per la qual cosa l'ajuntament com a mostra d'agraïment li va dedicar un carrer.⁸

Tenint en compte els terminis de la subvenció atorgada, era evident que la construcció de les noves escoles s'allargaria durant quatre anys, un període massa llarg per a les necessitats del poble. Per tant, la corporació acordà demanar a la Mancomunitat de Catalunya que es fes càrrec de la construcció de les noves escoles segons el projecte elaborat per l'arquitecte Francesc de Paula Morera, en els terrenys adquirits per l'ajuntament, que a més cedia a la Mancomunitat la subvenció que li havia concedit l'Estat i aportava les quantitats de set mil cinc-cents pessetes que tenia consignades en els pressupostos dels anys 1914 i 1915. Acord que es comunicà, el 20 de maig, en un escrit, signat per l'alcalde Blai Batlle, al president de la Mancomunitat de Catalunya.⁹

El Consell Permanent de Mancomunitat de Catalunya, en la sessió del 25 de maig, va estudiar la sol·licitud de l'ajuntament d'Artesa de Lleida i va prendre l'acord de demanar-li una còpia del projecte i plànols de les noves escoles, per tal que els consellers poguessin analitzar si les característiques encaixaven en el pla d'organització d'edificis escolars que estava estudiant per desenvolupar a Catalunya.¹⁰ La resposta devia ser negativa, segurament perquè no s'adaptava a les línies fixades per la Mancomunitat i aquesta institució, després d'un concurs, va resoldre construir les escoles dels Torms (les Garrigues), les quals van ser una de les quatre que van servir de model del tipus d'edifici escolar de la Mancomunitat per a Catalunya (SOLDEVILA 2014: 52). Les escoles d'Artesa, doncs, s'edificaren durant l'etapa de la Mancomunitat, però no foren ni construïdes, ni projectades, ni subvencionades per aquesta institució.

AGRICULTURA

L'acció agrària de la Mancomunitat

L'obra de la política agrària de la Mancomunitat aconseguí crear un entramat bàsic institucional destinat a atendre les necessitats

que originava el procés de modernització del sector agrari i ramader català.

Per a la Conselleria d'Agricultura de la Mancomunitat, s'elegiren els diputats republicans Josep Mestres i Miquel (1914–1919) per Valls-Montblanc i Pere Mías Codina (1919–1923) per Lleida-les Borges Blanques, llunyans a l'agitació dels parcers viticultors del Penedès, del Bages, del Maresme o del Vallès i propers a la Unió de Rabassaires.

Per una banda, calia augmentar i intensificar la producció agrària amb menys mà d'obra, és a dir, calia industrialitzar l'agricultura. S'apostà per la professionalització dels pagesos i ramaders. L'ensenyament, l'experimentació, la mecanització, l'assistència tècnica i la difusió de diferents innovacions tecnològiques i tècniques entre els pagesos va permetre millores i avenços en els sistemes productius per tal d'obtenir el màxim rendiment de les collites. Amb el traspàs de l'Escola Superior d'Agricultura a la Mancomunitat i la creació dels Serveis Tècnics d'Agricultura, l'obra agrària de la institució catalana començava a tenir un cos potent i oferia un servei agrícola d'innovació, modernitat i tècnica sense precedents als agricultors i ramaders catalans (RUBIÓ 1914: 57–59). En tot aquests procés d'instrucció als pagesos i ramaders, cal destacar la figura de Josep M. Valls, enginyer agrònom i propietari.¹¹

● Calia
● industrialitzar
● l'agricultura
● i fomentar
● l'organització
● sindical i
● cooperativista.

Per l'altra, es tractava de fomentar l'organització sindical i cooperativista (creació de sindicats agrícoles i ramaders), l'auxili i suport tècnic (assessorament per a la seva creació o elaboració i modificació d'estatuts) i promoure el crèdit agrícola (caixes rurals o concessió de préstecs). Un dels principals teòrics del sindicalisme i cooperativisme fou Josep M. Rendé i Ventosa, considerat l'*apòstol del cooperativisme a Catalunya*.¹²

⁸ En la sessió ordinària del 26 de desembre de 1915, l'Ajuntament d'Artesa de Lleida va acordar donar el nom de *diputat Joan Moles Ormella* al carrer Nou i que el dia 4 de febrer de 1916, durant l'acte de col·locació de la primera pedra de les noves escoles, es descobrissin, pel mateix homenatge, les plaques corresponents. AMAL, Ayuntamiento Constitucional de Artesa de Lérida, *Libro de Actas del ayuntamiento de Artesa de Lérida correspondiente al año de mil novecientos quince*. Des d'aleshores i fins al final de la Guerra Civil, va portar el seu nom.

⁹ Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona (AHDB), lligall 3.744; AMAL, correspondència, 1915.

¹⁰ AHDB, lligall 3.744.

¹¹ Director de l'Escola Superior Agrària des del 1914 fins al 1919 (l'any 1918, l'Escola és traspasada a la Mancomunitat), Director dels Serveis Tècnics d'Agricultura des del 1917 i nomenat, posteriorment, Director General d'Agricultura fins al 1923. També fou el director de la revista *Agricultura*. *Revista agrícola Catalana* des del 1917 fins al 1919, dedicada a difondre tota la feina feta pels Serveis Tècnics i, en general, a la política agrària de la Mancomunitat.

¹² Josep M. Rendé i Ventosa, professor de l'Escola Superior d'Agricultura i un tècnic amb gran experiència en l'organització sindical i cooperativa, el 1902 fundà, a l'Espluga de Francolí, la cooperativa agrícola; el 1906, la Caixa Rural d'Estalvis i préstecs; el 1910, el Sindicat Agrícola de la mateixa localitat (fusió de la cooperativa i la caixa rural); i, el 1913, el celler cooperatiu. També fou l'impulsor de la Federació Agrícola de la Conca de Barberà, creada el 1916, amb 25 sindicats, 15 cellers cooperatius i 2 cambres agrícoles. Aquesta federació s'entengué a la comarca veïna de les Garrigues amb l'associació de cinc pobles especialitzats en la producció d'oli d'oliva, a diferència del vi dels de la Conca. Foren els sindicats agrícoles de Cervià, l'Albi, Fullella, la Poble de Cérvoles i Vinaixa. Per ampliar la tasca realitzada per Josep M. Rendé i Ventosa, considerat el pare del cooperativisme català, cal consultar Antoni Gavalda 2005 i 2007.

Amb la voluntat sindicalista i cooperativista, l'objectiu fonamental era la modernització i intensificació de la producció, tot mantenint la independència de la pagesia. Tot i les diferències ideològiques entre els seus socis, la unió era l'interès econòmic, ja que de forma individual era impossible aconseguir rèdits o avantatges. L'associació en cooperatives o la creació de sindicats agrícoles permetia als mitjans i petits pagesos l'adquisició a l'engròs i a un preu menor d'adobs, de llavors, d'insecticides, d'animals o d'eines, però també la compra de maquinària i la comercialització dels productes del camp.

Tot aquest procés de foment del cooperativisme i de creació de futurs sindicats agrícoles també s'articulà al voltant de la Llei de sindicats 28 de gener de 1906 amb la pretensió de fer front a la nova articulació dels mercats internacionals, el desig de millora de la productivitat i per aconseguir reduir la conflictivitat del sindicalisme de classe.¹³ És el que alguns autors han anomenat via reformista o interclassista del moviment cooperatiu per part dels propietaris.¹⁴

L'ACCIÓ AGRÀRIA DE LA MANCOMUNITAT I LA SEVA INCIDÈNCIA A ARTESA DE LLEIDA

Cursets, conferències, camps d'experimentació, xerrades tècniques...

La tasca de difusió del nou procés modernitzador de l'agricultura i ramaderia pels pagesos i ramaders de Catalunya fou realitzada, en un primer moment, pels Serveis de Difusió i Propaganda de la mateixa Escola Superior d'Agricultura per mitjà de diferents cursets i conferències. Aquest primer període s'estendrà entre el 1914 i el 1917, any que es crearen els Serveis Tècnics d'Agricultura de la Mancomunitat, els quals n'agafaren el relleu. Moltes d'aquestes conferències foren realitzades pel mateix Josep M. Valls, cap dels Serveis Tècnics d'Agricultura.

En el marc d'aquestes conferències realitzades arreu del Principat, tenim la primera notícia de la intervenció de la Mancomunitat a Artesa de Lleida. El diumenge 4 de novembre de 1916, Josep M. Valls faria una conferència a la seu de la Societat Cultural i Recreativa La Primavera en què explicà i demostrà els avantatges

del conreu modern enfront de les velles pràctiques de treball de la terra, a més d'exposar la necessitat d'utilitzar adobs per millorar el rendiment dels conreus. També va parlar de la conveniència de l'associació i cooperació dels pagesos (aleshores, proposava la unió dels pagesos artesencs al Sindicat Agrícola d'Urgell).

La conferència fou organitzada per Emili Morera (Milio del Truquera), posteriorment president del Sindicat Agrícola i Caixa Rural de Sant Isidre d'Artesa, amb la presència de Nemesi Truqué, secretari del Sindicat Agrícola d'Urgell, que també expressà els avantatges de l'associacionisme agrari. Fins i tot, al final de la dissertació, es parlà de la necessitat d'organitzar un curset.¹⁵ Molt probablement aquest fou el primer pas per a la futura constitució del Sindicat Agrícola de Sant

Isidre, ja que gairebé un any després es crearia.¹⁶ Seria un sindicat format per pagesos de base popular, petits propietaris i mitgers de tarannà esquerrà i catalanista.

El 16 de desembre de 1917, poc temps després del naixement del sindicat, per tal d'esperonar tant els mateixos membres de la junta directiva com els futurs socis, el mateix Josep M. Valls faria una altra conferència. Així mateix, el 2 de febrer de 1919, Josep M. Valls juntament amb Josep M. Rendé, que l'acompanyava en aquesta ocasió com a president de la Federació de Societats Agrícoles de la Conca de Barberà, impartiren una conferència sobre organització i industrialització de l'agricultura (RUBÍ 2014: 63).¹⁷

Entre els dies 25 i 28 de juliol de 1919, el veterinari i professor de zootècnia de l'Escola Superior d'Agricultura, Pere Màrtir Rossell Vilà, va impartir una conferència sobre ramaderia al Sindicat de Sant Isidre d'Artesa i en altres poble de les comarques de Ponent que ho havien sol·licitat a la Direcció d'Agricultura de la Mancomunitat de Catalunya.¹⁸

- La difusió del
- nou procés
- modernitzador
- de l'agricul-
- tura i rama-
- deria pels
- pagesos i
- ramaders de
- Catalunya
- fou realitzada
- pels Serveis
- de Difusió i
- Propaganda
- de l'Escola
- Superior
- d'Agricultura

¹³ Impulsada per l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre (IACSI), la Unión Agraria Española i la Federació Agrícola Catalano-Balear.

¹⁴ Entre els autors que han desenvolupat més el tema de la via reformista com a origen del moviment cooperatiu, en el qual va participar la política agrària de la Mancomunitat, enfront del moviment revolucionari, cal destacar els treballs d'Andreu Mayayo 1985, 1989, 1995 i 1998.⁵ Cal tenir present que a principis de segle XX pocs pobles de les nostres contrades disposaven d'escoles amb edificis espaiosos. Era típic utilitzar cases habilitades per a fer-hi les classes regulars.

¹⁵ *Diario de Lérida*, dijous 9 de novembre de 1916.

¹⁶ *Diario de Lérida*, diumenge 28 d'octubre de 1917 i *La Vanguardia*, diumenge 1 de novembre de 1917.

¹⁷ *Agricultura. Revista Agrícola Catalana*, núm. 3, any III, 5 de febrer de 1919, p. 38-39.

¹⁸ *La Vanguardia*, dimarts 22 de juliol de 1919 i diumenge 27 de juliol de 1919.

Cal destacar diferents campanyes que realitzaren pel país per millorar el rendiment agrícola i la prevenció de plagues als arbres. El Servei de Terra Campa entre el 1918 i el 1922 duqué a terme campanyes contra la cuca negra d'alfals, amb l'ús de diferents procediments d'extinció. Ambdues campanyes es realitzaren també a Artesa, el 1918¹⁹ per part de Joan Salom²⁰ i el 1922 de Josep Poch²¹ (MANCOMUNITAT 1923: 445), amb una gran assistència en totes dues ocasions.

Entre el 1918 i 1922, el Servei d'Arbres Fruiters dels Serveis Tècnics d'Agricultura duqué a terme diverses campanyes d'esporga d'oliveres (BALCELLS *et al.* 1996: 392), les quals consistia en una conferència sobre el model d'esporga i en una prova en uns cinc o deu arbres de diferents edats i varietats, de la qual posteriorment els tècnics del Servei feien el seguiment i la repetien durant dos o tres anys fins a deixar els arbres totalment formats. En el cas d'Artesa, l'any 1920²², es realitzà la campanya per part d'August Matons (MANCOMUNITAT 1923: 453)²³, i l'any 1922, es repetí l'experiència, aquest cop de la mà de Joan Salom (MANCOMUNITAT 1923: 455).

A finals de 1917, la Mancomunitat va obrir un concurs per establir camps experimentals i de demostració arreu de Catalunya. Qualsevol propietari disposat a cedir una hectàrea durant cinc anys podia concursar-hi. Calia, però, que es comprometés a seguir les indicacions dels Serveis Tècnics. La Mancomunitat posava el material i el producte del conreu era per al propietari. S'hi provaren noves tècniques de cultiu, introducció de noves llavors o proves amb adobs químics.

D'Artesa de Lleida, es va presentar al concurs Batista Morera Batlle, membre fundador del Sindicat Agrícola de Sant Isidre i pare d'Emili Morera, que en fou el primer president. El juliol de 1918 es resolgué el concurs i el camp de Morera fou escollit pel Servei de Terra Campa, d'un total de dinou a Catalunya, per al conreu de cereals, farratges i plantes industrials (MANCOMUNITAT 1919: 103-104 i 193-194).²⁴

Els camps experimentals, a mesura que passaren els anys, patiren diferents modificacions, canvis i supressions. La no adaptabilitat dels terrenys a les pràctiques proposades inicialment i la manca de la col·laboració i cooperació dels pagesos provocaren la

supressió d'alguns dels elegits (RUBIÓ 2014: 62). Finalment, a partir de 1921, només en quedaren quatre on es realitzaren les funcions proposades pel Servei de Terra Campa i el d'Artesa de Lleida ja no hi era.²⁵

Foment del sindicalisme i cooperativisme agrícola: el Sindicat Agrícola i Caixa Rural de Sant Isidre

El dia 19 de novembre de 1917, s'elaborà el primer Reglament del Sindicat signat per 19 membres fundadors, el qual fou presentat al governador civil, a efectes de la llei d'associacions, el 19 de novembre de 1917. El 23 de febrer de 1918 fou inscrit al registre d'associacions i, finalment, el dia 8 de maig de 1918, durant la Festa Major, se'n feren els actes d'inauguració, els quals comptaren amb la participació de Josep M. Valls, aleshores Director dels Serveis Tècnics d'Agricultura de la Mancomunitat de Catalunya, el diputat provincial Alfred Pereña i el diputat a Corts Joan Moles Ormella.²⁶ Aquell mateix any, fruit del cooperativisme imperant al país, es va crear a Artesa, la Societat Agrícola El Porvenir, de caràcter conservador i dinàstic, formada per hisendats i grans contribuents i pels mitjans i petits propietaris de tarannà conservador i religiós (GALLART 1993: 30).

Ni el primer president, Emili Morera Bosch, ni el primer secretari, Teodor Aldomà Companys, consten, al primer reglament, com a membres fundadors del Sindicat. Malgrat això, sembla que foren els grans ideòlegs en el moment de crear-lo, especialment Emili Morera (GALLART 1993: 26-27).

La posada en marxa del nou Sindicat fou tot un èxit fins al punt que ben aviat les funcions per les quals fou creat se superaren

- El primer
- Reglament
- del Sindicat
- signat per
- 19 membres
- fundadors fou
- presentat al
- governador
- civil, a efectes
- de la llei
- d'associacions,
- el 19 de
- novembre de
- 1917
-

¹⁹ *Agricultura. Revista Agrícola Catalana*, núm. 13, any II, 20 de juny de 1918, p. 13; *El País*, dissabte 10 d'agost de 1918.

²⁰ Enginyer agrícola i membre del Servei d'Arbres Fruiters. Fill del promotor agrícola Honorat Salom Cabrer. Fou director de l'Escola d'Agricultura de Caldes de Montbui de la Mancomunitat de Catalunya (1923).

²¹ Enginyer agrònom de l'Escola Superior d'Agricultura i director del Servei de Terra Campa.

²² *Agricultura. Revista Agrícola Catalana*, núm. 7, any IV, 5 d'abril de 1920, p. 141.

²³ Doctor en ciències agràries i Director dels Serveis d'Arbres Fruiters des del 1918. Entre d'altres aspectes, col·laborà en la creació i construcció de molins d'oli cooperatius, a més de realitzar campanyes tant de promoció de l'esporga de la vinya, de l'olivera i de l'ametller, com de com combatre l'eruga de l'ametller, la mosca de l'olivera o el diabló de l'avellaner. També fou director de la revista *Agricultura. Revista Agrícola Catalana* des del 1919 fins al 1924.

²⁴ *La Vanguardia*, dissabte 20 de juliol de 1918. A més del d'Artesa de Lleida, a la demarcació de Lleida s'escolliren camps d'experimentació de Terra Campa a Agramunt, Bellcaire, Guissona, Peramola, Solsona, Sort i Vilanova de Meià.

²⁵ Els quatre camps s'ubicaven a Vilanova de Meià, la Granadella, Noves de Segre i Maials (Rubió 2014: 62).

²⁶ Sobre la inauguració del Sindicat, vegeu la crònica d'*El Ideal*, 11 de maig de 1918.

àmpliament.²⁷ Ben aviat s'adquirí un molí d'oli²⁸, amb façanes a dos carrers a diferent nivell (figures 2 i 3), el qual s'amplià i transformà, segons projecte de l'arquitecte Cèsar Martinell (BALCELLS *et al.* 2014: 394)²⁹, amb la col·laboració del Servei d'Arbres Fruïters de la Mancomunitat (MANCOMUNITAT 1923: 466; CASANOVAS 1998: 406; RUBIÓ 2014: 66). A la planta baixa, que quedava al nivell del carrer de la façana posterior, s'hi instal·laren dues premses hidràuliques, un rodet, cinc cups per a oli, una premsa de vapor i un motor elèctric (figura 4). En el primer pis, que quedava a nivell del carrer de la façana davantera, s'hi instal·là un magatzem per als cereals i per a les olives en temps de collita i una màquina elèctrica de porgar blat. I, en el segon, s'hi muntaren les oficines, la biblioteca i la sala d'esbarjo, que funcionava com a bar, com a sala de ball o de conferències, com a escola i en la qual, també, es feien projeccions de cinema i representacions teatrals (figura 5). Així mateix, el sindicat va adquirir dos jornals de terra a tocar del camí de les Hortes en els quals va bastir l'era (figura 6), on s'instal·là una màquina de batre elèctrica de 40 HP de potència (figura 7) i un corral per a cinc-cents caps de bestiar. I també va adquirir la cinquena part d'un molí hidràulic de farina (figura 8) per moldre el blat i l'ordi dels socis i vendre la farina sobrant (MANCOMUNITAT 1922: 75–81).³⁰

Fig. 2 - Façana principal de l'edifici del Sindicat de Sant Isidre (Arxiu General de la Diputació de Barcelona).

Fig. 3 - Façana posterior de l'edifici del Sindicat de Sant Isidre (Arxiu General de la Diputació de Barcelona).

Fig. 4 - Molí d'oli del Sindicat de Sant Isidre (Arxiu General de la Diputació de Barcelona).

Fig. 5 - Sala d'actes del Sindicat de Sant Isidre (Arxiu General de la Diputació de Barcelona).

Fig. 6 - L'era del Sindicat de Sant Isidre en plena activitat (Agricultura. Revista agrícola Catalana, núm. 18, 20 de setembre de 1919).

Fig. 7 - La màquina de batre elèctrica del Sindicat de Sant Isidre (Agricultura. Revista agrícola Catalana, núm. 18, 20 de setembre de 1919).

Fig. 8 - Molí de farina del Sindicat de Sant Isidre (Arxiu General de la Diputació de Barcelona).

²⁷ Fins i tot l'impenta del Sindicat va merèixer l'atenció de la *Revista Agrícola Catalana*, que en el número 18, de 20 de setembre de 1919, li dedicà un especial sota el títol «L'esforç d'un sindicat agrícola».

²⁸ Propietat de Blai Batlle Barber (Blasi de ca l'Embrosió).

²⁹ Entre 1918 i 1923, el Servei Tècnic de Viticultura i Enologia i el d'Arbres Fruïters van col·laborar i van oferir auxili tècnic en la construcció de cellers i molins d'oli, respectivament. Si bé la Mancomunitat deixava que el sindicat elegís l'arquitecte, en la majoria de casos va ser Cèsar Martinell qui es va fer càrrec de les obres. Va comptar amb l'ajuda dels tècnics Isidre Campionch i Erasme M. d'Ymbert per a la construcció i condicionament dels cellers, mentre que per a la dels molins d'oli rebé el suport de Emili Rovirosa.

³⁰ Aquest molí de farina estava situat en els salts 28 i 29 del canal d'Urgell, al terme municipal de Puigverd de Lleida. Actualment encara en són visibles les quatre parets perimetrals.

Ramon Costafreda, en les seves memòries, descriu d'aquesta manera la creixent importància del sindicat:³¹

Aquest sindicat, reunió com diguem d'agricultors del poble prengué una embranzida aclaparadora. Es construí un edifici que, en aquells temps era d'unes proporcions considerables. Baixos espaisos on s'hi [sic] instal·là una fàbrica d'oli moderna, admiració que fou dels pobles veïns. Un principal o replà al carrer de dalt doncs [sic] l'edifici era edificat a desnivell de dos carrers destinat a magatzem dels sacs d'oliva recollits i triats i a sobre una sala gran destinada a cafè i espectacles (teatre i cinema), Biblioteca i Secretaria per el [sic] lleure i distracció dels socis. Els dies de treball s'hi servia cafè i begudes en havent dinat i igualment després de sopar. Pels diumenges i festius es feren sessions de cinema.

L'esperit cooperativista i emprenedor del sindicats comptà, en alguns casos, amb préstecs a baix interès de la Caixa de Crèdit Comunal de la Mancomunitat, com fou el cas del Sindicat de Sant Isidre d'Artesa de Lleida (MANCOMUNITAT 1922: 75), per dues vegades, un cas únic a la demarcació.

El primer préstec, de 50.000 ptes., concedit el 4 de desembre de 1918 (MANCOMUNITAT 1919: 307; CASANOVAS 1998: 415), es dedicà a l'ampliació del molí d'oli i construcció de l'estatge social. L'amortització es faria en 50 anys i la garantia era la hipotecària sobre el mateix edifici i la seva maquinària, així com la personal dels associats. El segon s'atorgà el 10 de juliol de 1920 per un total de 150.150 ptes. per a la construcció de corrals per a bestiar i d'un dipòsit de fems. L'amortització era de 20 anys i la garantia era la personal solidària dels associats i les obres a fer i les finques propietat del sindicat (CASANOVAS 1998: 415; RUBIÓ 2015: 71). Encara avui, resulta difícil esbrinar per què el sindicat es va veure afavorit amb la concessió de dos préstecs, cosa inusual, si tenim en compte que només deu sindicats en van rebre (CASANOVAS 1998: 408).

En el decurs dels anys següents, el Sindicat de Sant Isidre tingué un paper d'implicació clara en el funcionament cooperativista i de millora de la situació agrícola local. L'abril de 1919, Emili Morera i Ramon Batlle visitaren les oficines de la Federació Agrícola de la

Conca de Barberà i varen copsar³², de primera mà, el funcionament d'aquella organització que comptava amb més d'una vintena de sindicats agrícoles, una quinzena de cellers i dues cambrers agràries³³, un model de funcionament basat en la idea de Josep M. Rendé³⁴. En aquella reunió, sorgí la idea de crear una Federació Agrícola al Baix Urgell, cosa que no s'acabà de produir mai.

Els dies 7, 8 i 9 de maig de 1919, se celebrà a Barcelona, a la sala d'actes de la Direcció d'Agricultura de la Mancomunitat, la Conferència de l'Agricultura Catalana amb la finalitat de tractar els problemes de l'agricultura a Catalunya, plantejats pels mateixos sindicats agrícoles, per tal de posar-hi remei³⁵. El sindicat d'Artesa fou un dels signants de la instància en què es proposava al President de la Mancomunitat, aleshores Puig i Cadafalch, la celebració d'aquest congrés agrícola català.

El 22 d'agost de 1920 el Sindicat d'Artesa va participar en una assemblea de sindicats agrícoles celebrada a Cervera en contra de l'actuació del govern central per l'aplicació d'una taxa per a la producció de blat, en la qual van exigir la lliure circulació de blat per tot Espanya i van expressar la negativa a pagar la contribució en el cas que s'arribés a la incautació de blat.³⁶

Era tanta l'eufòria de la junta i els socis que l'any 1920 planejaren una mena de colònia agrària, similar a les colònies industrials d'altres indrets del país, l'anomenada *Artesa Nova*. El projecte fou encarregat al mateix Cèsar Martinell, que elaborà els plànols i el pressupost. El complex estava format per un barri obrer amb 30 cases, l'administració, un hangar, una granja agrícola, corrals de porcs, corrals de bous i graner, femers, corrals de vaques, lleteria i indústries derivades, pavelló d'administració i entrada, una era i una torre d'aigua³⁷. (Figures 9 i 10) El pressupost del complex era de 600.146'80 ptes., una quantitat força elevada en aquell temps (GALLART 1993: 27). Es tracta, però, d'una obra que mai arribà a veure la llum (RUBIÓ 2015: 71) i per la qual Emili Morera fou qualificat de visionari o d'il·lusionista d'un futur utòpic.

Però allò que amb tanta empena va començar i que tantes bones expectatives havia pres acabaria com el rosari de l'aurora. A partir de l'any 1922, després que Morera fos rellevat de la presidència del sindicat, les coses començaren a anar malament. Problemes derivats de la gestió econòmica, de la mala administració i del descontrol, destapats per la nova junta, van disparar les alarmes i van acusar el mateix president de delictes d'estafa i falsedat.

³¹ Memòries ciclostilades, inèdites.

³² En aquell moment, era secretari del sindicat.

³³ Veure *La nova Conca*, 12 d'abril de 1919, núm. 15, any I.

³⁴ L'any 1924, Rendé, publicà l'obra *Pla d'organització social agrària de Catalunya* en què proposava la configuració de trenta-vuit federacions catalanes coincidint amb els àmbits comarcals podríem dir naturals o de sentiment de pertinença dels seus habitants. Finalment, Artesa de Lleida estava inclosa en la Federació Agrícola del Pla de Lleida, en la qual també hi havia, entre d'altres, Puigverd de Lleida, Margalef, Aspa, Alfés, Alcanó o Sarroca.

³⁵ Els quatre eixos en els quals es resumien els problemes del camp i dels pagesos catalans eren: l'organització jurídica de l'agricultura, la implantació del crèdit agrícola, l'assegurança en l'agricultura i l'organització social agrària.

³⁶ *El Sindicat*, 22 de novembre de 1920.

³⁷ *Agricultura. Revista Agrícola Catalana*, núm. 18, 20 de desembre de 1920, p. 381

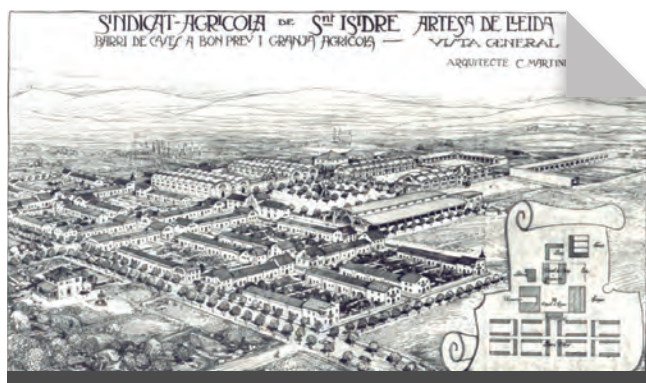

Fig. 9 - Vista del complex Artesa Nova.

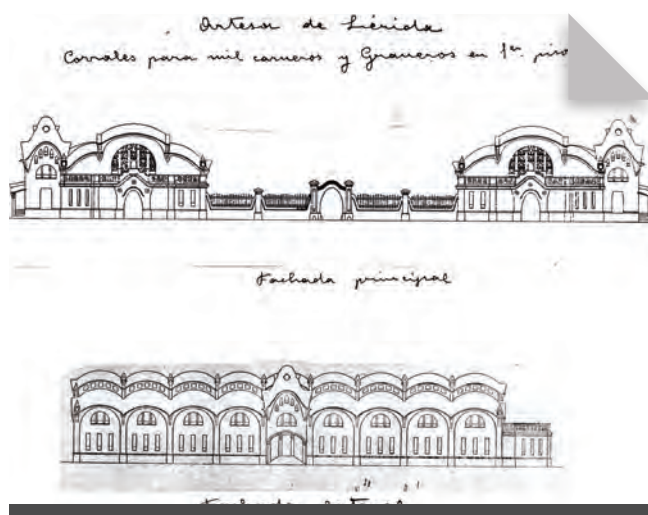

Fig. 10 - Façana principal i lateral de la vaqueria del complex Artesa Nova.

El sindicat ja no fou mai el mateix. La reclamació per part de la Mancomunitat dels deutes generats pels préstecs atorgats, el cop d'estat de Primo de Rivera i les adversitats atmosfèriques i de mercat en els anys posteriors, van consumir-ne la fallida definitiva.³⁸ El 1928 es produí la venda en subhasta pública de tots els béns del sindicat i l'any 1932 es va liquidar totalment. Emili Morera, fidel creient de les idees d'impuls a l'agricultura i a la pagesia, i especialment del cooperativisme sincer, proper al socialisme utòpic, visionari d'un model igualitari però allunyat de la realitat política del moment, dels interessos creats i dels enemics que anava creant mentre ell i el sindicat gaudien de l'èxit, acabaria arraconat, perseguit per la justícia i titllat de boig.

LES INFRAESTRUCTURES DE COMUNICACIÓ

Un cop constituïda, una de les primeres tasques que es va proposar la Mancomunitat per tal de vertebrar i modernitzar el país va ser la

de millorar els instruments de relació i comunicació entre els seus centres de relació econòmica, social i oficial. Per una banda, incloïa l'extensió efectiva de la xarxa telefònica per tot el territori i, per l'altra, l'organització d'un pla orgànic de vies de comunicació.

El telèfon

El servei telefònic públic a Artesa de Lleida, vinculat a la línia Lleida-Castellldans, s'inicià el mes de maig de 1917 (MANCOMUNITAT 1917: 20) en un locutori telefònic ubicat a l'ajuntament, del qual s'encarregava l'agutzil, a qui se li assignà una retribució de cinquanta cèntims diaris per aquest concepte.³⁹ Aquest locutori va romandre en aquest indret fins a principis de 1920, quan fou traslladat a la fonda de Cal Baqueró perquè el servei que es prestava era deficient, segons la carta remesa per la Secció de Telèfons de la Mancomunitat a l'Ajuntament.⁴⁰

Camins i carreteres

El dia 31 de juliol de 1914, l'Ajuntament d'Artesa de Lleida va rebre una carta signada pel mateix Prat de la Riba, en què es feia referència a les peticions de millora de les vies de comunicació subscrites per les poblacions del Partit Judicial de Lleida en relació a l'acord del Consell General de la Mancomunitat per a la formació dels plans generals de carreteres i camins. Segons aquesta relació, en el cas d'Artesa, es va sol·licitar, com a primera prioritat, la prolongació fins a Lleida del camí veïnal que unia Aspa amb el Cogul i Artesa de Lleida. De retruc, tot i que no fou demanat per l'Ajuntament d'Artesa, també l'afectava la petició feta per l'Ajuntament d'Aspa en la construcció del camí veïnal de Lleida a Aspa, partint de la carretera de Lleida a Artesa de Lleida.⁴¹ A aquesta relació es va afegir, com a obra prioritària presentada per la Junta Comarcal, que es va aprovar i executar, la construcció d'un camí d'Artesa a l'estació de ferrocarril de Puigverd de Lleida, obra d'un quilòmetre i mig de llargària i un pressupost de 18.000 ptes. que tenia un interès estratègic per comercialitzar els excedents de la producció agrícola de la població. Així mateix, al pla general de vies de comunicació, també s'hi va incloure la carretera d'Artesa a Castellldans i de Lleida a la pujada d'Albarés, primera part de l'anterior.

CONCLUSIONS

Sense cap mena de dubte podem dir que els anys de la Mancomunitat de Catalunya foren anys de creixement, de bullici, d'activitat i de desenvolupament a Artesa de Lleida. L'empenta i l'acció de la Mancomunitat en fou, clarament, protagonista en gran mesura.

En aquest període d'eufòria i ple d'iniciatives, cal destacar la constitució del Sindicat Agrícola i Caixa Rural de Sant

³⁸ L'any 1923, la Mancomunitat va presentar una demanda per reclamar les quantitats pendents de pagament.

³⁹ AMAL, Año 1917, Ayuntamiento Constitucional de Artesa de Lérida, Libro de Actas del Ayuntamiento, año 1917. El preu de la conferència era de vint-i-cinc cèntims.

⁴⁰ AMAL, correspondència 1919.

⁴¹ AMAL, Correspondència 1914.

Isidre. L'actuació prèvia dels Serveis Tècnics d'Agricultura de la Mancomunitat amb diferents xerrades tècniques, cursets, conferències i tot tipus d'assessorament, fou clau per fomentar l'esperit sindicalista i cooperativista a la població. La posada en marxa del nou sindicat fou tot un èxit fins al punt que ben aviat les funcions per a les quals fou creat se superaren àmpliament:

primer el molí d'oli (projectat per Cèsar Martinell), magatzem per a cereals, màquina per porgar blat, biblioteca, bar, sala d'esbarjo, escola, projeccions de cinema, teatre, ball... Cal dir també que aquest esperit cooperativista i emprenedor del sindicat comptà amb dos préstecs a baix interès de la Caixa de Crèdit Comunal de la Mancomunitat, els quals en facilitaren el desenvolupament.

BIBLIOGRAFIA

- BALCELLS *et al.* (1996): Albert Balcells, Enric Pujol i Jordi Sabater, *La Mancomunitat de Catalunya i l'Autonomia*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans-Edicions Proa.
- BARRULL (2014): Jaume Barrull (ed.), *L'obra de la Mancomunitat de Catalunya a les terres de Lleida (1914–1923)*, Lleida, Pagès editors, Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.
- COSTAFREDA *et al.* (1987): Adolf Costafreda, Josep Gallart, Anna Drudis i Ester Bravo, «Les escoles d'Artesa», *L'escola pública d'Artesa de Lleida 1916.1987*, Generalitat de Catalunya, Departament d'Ensenyament, p. 7–22.
- CASANOVAS 1998: Josep Casanovas, «La Mancomunitat de Catalunya i el foment del sindicalisme agrari (1919–1923)», dins Jaume Barrull, Joan J. Busqueta i Enric Vicedo (eds.), *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme. Segones jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 395–415.
- GALLART (1993): Felip Gallart, *Artesa de Lleida. Aspectes culturals*, Lleida, Col·lecció la Femosa, Pagès editors.
- GAVALDÀ (2007): Antoni Gavalrà, *El batec periodístic d'un dirigent cooperativista català: Josep Maria Rendé i Ventosa*. Escrits 1903–1925, Valls, Cossetània Edicions, Col·lecció Perfiles 5.
- GAVALDÀ (2005): Antoni Gavalrà, *Jospe M. Rendé i Ventosa*, Barcelona, Cossetània Edicions-Fundació Roca i Galès, Col·lecció cooperativistes catalans núm. 1.
- MANCOMUNITAT (1917): *Mancomunitat de Catalunya. Report del consell permanent de l'assemblea*, Barcelona, novembre.
- MANCOMUNITAT (1919): *Mancomunitat de Catalunya. L'obra realitzada. Anys 1914–1919*. Barcelona, juny.
- MANCOMUNITAT (1922). *Mancomunitat de Catalunya. L'actuació de la Caixa de Crèdit Comunal*, Barcelona, març.
- MANCOMUNITAT (1923). *Mancomunitat de Catalunya. L'obra realitzada. Anys 1914–1923*. Barcelona, agost.
- MAYAYO (1985): Andreu Mayayo, «El naixement del moviment cooperatiu a la Conca de Barberà», *Estudis d'Història Agrària*, 5, p. 133–155.
- MAYAYO (1989): Andreu Mayayo, «El cooperativisme agrari: un moviment dual», dins Conxita Mir (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració (1875–1923)*, Lleida, Virgili i Pagès, Institut d'Estudis Ilerdencs, Col·lecció El Fil d'Ariadna. p. 209–232.
- MAYAYO (1995): Andreu Mayayo, *De pagesos a ciutadans. Cent anys de sindicalisme i cooperativisme agraris a Catalunya, 1893–1994*, Catarroja-Barcelona, Afers.
- MAYAYO (1998): Andreu Mayayo, «Sindicalisme i cooperativisme agrari als Països Catalans (1890–1990)», dins Jaume Barrull, Joan Josep Busqueta i Enric Vicedo (eds.), *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme. Segones jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 283–303.
- RUBIÓ (1998): Josep Rubió, «Del sindicalisme cooperativista al sindicalisme camperol: d'una alternativa per a l'economia familiar a l'agitació social (el cas de Cervià de les Garrigues)» dins Jaume Barrull, Joan J. Busqueta i Enric Vicedo (eds.), *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme. Segones jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 521–536.
- RUBIÓ (2014): Josep Rubió, «L'acció agrària de la Mancomunitat de Catalunya», dins Jaume Barrull (ed.), *L'obra de la Mancomunitat de Catalunya a les terres de Lleida (1914–1923)*, Lleida, Pagès editors, Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 57–71.
- SOLDEVILA (2014): Jordi Soldevila, «Una política de modernització», dins Jaume Barrull (ed.), *L'obra de la Mancomunitat de Catalunya a les terres de Lleida (1914–1923)*, Lleida, Pagès editors, Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 41–56.
- TWOSE I GALLART (1997): Antoni Twose i Josep Gallart, «El dipòsit vell d'Artesa», *La Femosa*, 170, juliol-setembre, p. 24–28.